

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचा अध्ययन

अमित रामचंद्र कुनघाडकर¹, डॉ. उत्तमचंद तुकाराम कांबळे²

¹संशोधनकर्ता, पदव्युत्तर शैक्षणिक (वाणिज्य विभाग), विद्यापिठ, गडचिरोली

²पदव्युत्तर शैक्षणिक (वाणिज्य विभाग) गोंडवाना, विद्यापिठ, गडचिरोली

सारांश:

हा शोधनिबंध महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला पाठिंबा देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा शोध घेतो. मत्स्य संपदा योजना, मच्छीमार कल्याण निधी, राष्ट्रीय मत्स्य विकास मंडळ (NFDB) कार्यक्रम आणि स्थानिक मासेमारी समुदायाची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने राज्य-विशिष्ट योजनांसह महत्वाच्या उपक्रमांचा अभ्यास हा संशोधन करतो. हा अध्ययन या योजनांची उद्दिष्टे, अंमलबजावणीची रणनीती, आव्हाने आणि परिणाम यांचे परीक्षण करतो, त्यांच्या उपेक्षित आदिवासी समुदायांवर होणाऱ्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करतो. विविध सहाय्य कार्यक्रमांची उपलब्धता असूनही, संशोधनाने प्रभावी अंमलबजावणीतील महत्त्वपूर्ण अडथळे ओळखले आहेत, जसे की मर्यादित जागरूकता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि नोकरशाहीचा विलंब. निष्कर्षांच्या आधारे, अध्ययन गडचिरोलीतील मच्छीमारांसाठी पोहोच, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक प्रवेश वाढविण्यासाठी शिफारसी प्रदान करतो, ज्याचा उद्देश या सरकारी उपक्रमांची एकूण परिणामकारकता सुधारणे आहे. संशोधन मासेमारी समुदायासमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि या प्रदेशातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राची दीर्घकालीन शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी अधिक एकात्मिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करते.

मुख्य शब्द: मत्स्यव्यवसाय विकास, शासकीय योजना, गडचिरोली जिल्हा, मत्स्य संपदा योजना, मच्छीमार कल्याण निधी, राष्ट्रीय मत्स्यविकास मंडळ (NFDB)

परिचय:

महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी समुदाय हा एक महत्वाचा पण अविकसित क्षेत्र आहे जो हजारो कुटुंबांना, विशेषतः उपेक्षित आदिवासी समुदायातील उपजीविकेचा प्राथमिक स्रोत प्रदान करतो. विपुल नैसर्गिक संसाधने असूनही, या प्रदेशाला आधुनिक मासेमारी उपकरणांचा अभाव, आर्थिक संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, अपुरी पायाभूत सुविधा, खराब आरोग्यसेवा आणि कमी साक्षरता दर यासारख्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जलप्रदूषण, अतिमासेमारी आणि हवामानातील बदल यासारख्या पर्यावरणीय समस्या या अडचणी वाढवतात.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, केंद्र आणि राज्य सरकारने मत्स्य संपदा योजना (MSY), मच्छीमार कल्याण निधी आणि राष्ट्रीय मत्स्य विकास मंडळ (NFDB) द्वारे विविध कार्यक्रम यासारखे विविध उपक्रम सुरू केले आहेत. या योजनांचा उद्देश मत्स्य उत्पादन वाढवणे, पायाभूत सुविधा सुधारणे, शाश्वत

मासेमारीच्या पद्धतींना चालना देणे आणि मच्छीमारांना कल्याणकारी आधार प्रदान करणे आहे. तथापि, या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये मच्छीमारांमधील मर्यादित जागरूकता, अपुरी पायाभूत सुविधा, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, निधी वितरणात होणारा विलंब आणि सरकारी संस्थांमधील समन्वयातील आव्हाने यांसह अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागला आहे.

या शोधनिबंधाचा उद्देश गडचिरोलीतील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राच्या विकासासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे, त्यांची उद्दिष्टे, धोरणे आणि त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये येणाऱ्या आव्हानांचे मूल्यांकन करणे हा आहे. उपेक्षित आदिवासी गटांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून गडचिरोलीतील मासेमारी समुदायाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर या उपक्रमांच्या प्रभावाचेही मूल्यांकन केले जाईल. या योजनांचे यश आणि उणिवा यांचे मूल्यमापन करून, हे उपक्रम मासेमारी समुदायाच्या गरजा पूर्ण करतात आणि या प्रदेशातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राच्या शाश्वत विकासात योगदान देतात याची खात्री करण्यासाठी हे उपक्रम कसे सुधारले जाऊ शकतात याबद्दल माहिती प्रदान करेल.

हा अभ्यास गडचिरोलीतील मच्छीमारांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारी योजनांच्या भूमिकेची सर्वसमावेशक माहिती देतो, पायाभूत सुविधांचा विकास, आर्थिक समावेशन आणि क्षमता बांधणीवर भर देणाऱ्या अधिक एकात्मिक दृष्टिकोनाच्या गरजेवर भर देतो. या योजनांची परिणामकारकता सुधारण्यासाठी, त्या अपेक्षित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतील आणि गडचिरोलीतील मासेमारी समुदायाच्या जीवनमानात दीर्घकालीन सुधारणा घडवून आणतील याची खात्री करून या पेपरमध्ये शिफारशी मांडल्या गेल्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला पाठिंबा देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचे परीक्षण आणि मूल्यांकन करणे.
- २) गडचिरोलीतील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला पाठिंबा देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य अशा विविध सरकारी योजनांची ओळख पटवणे आणि त्यांचे तपशीलवार वर्णन करणे.
- ३) गडचिरोलीमध्ये या योजनांच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचे मूल्यमापन करण्यासाठी, त्या किती प्रमाणात अंमलात आणल्या गेल्या आहेत, संबंधित भागधारक आणि मासेमारी समुदायाला लाभ देण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींचे विश्लेषण करणे.
- ४) स्थानिक मच्छीमारांवर, विशेषतः आदिवासी समुदायांवर या सरकारी योजनांचा सामाजिक-आर्थिक प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- ५) जागरूकतेचा अभाव, पायाभूत सुविधांच्या मर्यादा, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता आणि आर्थिक संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यात येणाऱ्या अडचणी यासारख्या या योजनांच्या अंमलबजावणीदरम्यान येणाऱ्या आव्हानांची ओळख करून त्यांचे विश्लेषण करणे.

साहित्य समीक्षा:

गडचिरोलीसह ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रावर सरकारी योजनांचा प्रभाव विविध अभ्यासांनी तपासला आहे. विजयकुमार आणि ससी (२०१६) यांनी मत्स्य संपदा योजना आणि ग्रामीण भारतातील कल्याणकारी कार्यक्रमांसारख्या सरकारी योजनांच्या भूमिकेवर चर्चा केली, पायाभूत सुविधांमधील आव्हाने आणि या योजनांच्या यशात अडथळा आणणारी जागरूकता लक्षात घेतली. दिनेश आणि नायर (२०१८) यांनी विशेषतः महाराष्ट्रावर लक्ष केंद्रित केले, मच्छीमार कल्याण निधी सारख्या योजनांचे सकारात्मक परिणाम अधोरेखित केले, परंतु मर्यादित आर्थिक साक्षरता आणि दुर्गम स्थान यांसारख्या समस्यांमुळे अडथळे निर्माण होत आहेत यावर भर दिला. देशमुख आणि गजभिये (२०१९) यांनी महाराष्ट्र मत्स्यविकास योजना आणि मत्स्यबीज उत्पादन योजनेच्या सामाजिक-आर्थिक परिणामांचे मूल्यांकन केले, त्यांना असे आढळून आले की योग्य पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे या कार्यक्रमांचे फायदे कमी होतात. कांबळे आणि जाधव (२०२०) यांनी आदिवासी भागात भेडसावणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेतला, हे लक्षात घेतले की मत्स्य संपदा योजनेसारख्या योजना चांगल्या प्रकारे आखल्या गेल्या असल्या तरी स्थानिक प्रशासनाच्या समस्या आणि कमकुवत पायाभूत सुविधा त्यांच्या परिणामकारकतेला बाधा आणतात. पाटील आणि राव (२०२१) यांनी सरकारी योजनांद्वारे आर्थिक समावेशाचे महत्त्व तपासले आणि दुर्गम भागात अधिक चांगल्या प्रकारे कर्ज मिळवण्याच्या गरजेवर भर दिला. शर्मा आणि पंडित (२०२२) यांनी पायाभूत सुविधांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केले, असा निष्कर्ष काढला की कोल्ड स्टोरेज, वाहतूक आणि प्रक्रिया सुविधा ग्रामीण भागातील मत्स्यपालन योजनांच्या यशासाठी आवश्यक आहेत. वर्मा आणि सिंग (२०२३) यांनी मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रातील सरकारी योजनांचे दीर्घकालीन यश सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत मासेमारी पद्धतींमध्ये अधिक जागरूकता आणि प्रशिक्षणाची गरज अधोरेखित केली. एकत्रितपणे, हे अभ्यास उत्तम पायाभूत सुविधांची गरज अधोरेखित करतात, वाढीव आर्थिक प्रवेश, वर्धित पोहोच आणि सुधारित क्षमता-निर्मिती मत्स्य व्यवसाय क्षेत्रातील सरकारी उपक्रमांच्या संभाव्यतेची पूर्ण जाणीव करून देतात.

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययनात गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रासाठीच्या सरकारी योजनांचे मिश्र पद्धतीचा वापर करून विश्लेषण केले गेले आहे. या अध्ययनात प्राथमिक माहिती, विविध स्रोतांकडून दुय्यम माहिती आणि स्तरीकृत यादृच्छिक नमुने वापरण्यात आले आहे. योजनांची जागरूकता, फायद्यांमध्ये प्रवेश, सामाजिक-आर्थिक निर्देशक आणि अंमलबजावणीची आव्हाने यासह मुख्य चलांचे विश्लेषण केले गेले.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायासाठी केंद्र व राज्य शासनमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना:

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रावर केंद्र आणि राज्य स्तरावरील विविध सरकारी योजनांचा लक्षणीय परिणाम झाला आहे. या उपक्रमांचा उद्देश मच्छीमारांचे जीवनमान सुधारणे आहे, विशेषतः आदिवासी भागात, विविध प्रकारची मदत, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि आर्थिक सहाय्य.

प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY) ही भारतातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने एक प्रमुख योजना आहे. शाश्वत पद्धतींद्वारे मत्स्य उत्पादन वाढवणे, कोल्ड स्टोरेज, प्रक्रिया युनिट्स आणि वाहतूक सुविधा यासारख्या पायाभूत सुविधा पुरवणे आणि आधुनिक मासेमारी तंत्रज्ञानाचा प्रचार

करून मत्स्यपालन व्यवस्थापन सुधारणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना कमी उत्पन्न आणि मर्यादित पायाभूत सुविधांच्या समस्यांना देखील संबोधित करते, ज्यामुळे स्थानिक मच्छिमारांच्या जीवनमानात लक्षणीय वाढ होते.

मत्स्यपालन आणि मत्स्यपालन पायाभूत सुविधा विकास निधी (FIDE) राज्य सरकार, उद्योजक आणि मच्छिमारांना मत्स्यपालन आणि मत्स्यपालनासाठी पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. गडचिरोलीमध्ये, या निधीचा उपयोग मत्स्यपालनाच्या पद्धती सुधारण्यासाठी आणि पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी केला गेला आहे जसे की मत्स्य तलाव, कोल्ड स्टोरेज आणि प्रक्रिया युनिट्स व शाश्वत मासेमारीसाठी बोट आणि नेट सुविधा.

प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) ही एक आर्थिक समावेशन योजना आहे ज्याचे उद्दिष्ट बँक नसलेल्या लोकसंख्येला आर्थिक सेवा प्रदान करणे, त्यांना विविध मत्स्यपालन-संबंधित योजनांतर्गत कर्ज आणि सबसिडी मिळण्यास सक्षम करणे आहे.

नॅशनल फिशरीज डेव्हलपमेंट बोर्ड (NFDB) योजना ही केंद्र सरकारची आणखी एक योजना आहे जी मत्स्यपालन क्षेत्राच्या वाढीस, विशेषतः मत्स्यपालन विकास, मच्छिमारांसाठी क्षमता वाढवणे आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि मत्स्यपालन पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी मदत करते.

मच्छिमार कल्याण निधी हा एक राज्यस्तरीय उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश मच्छिमारांना गरजेच्या वेळी आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे, आपत्कालीन वैद्यकीय सहाय्य, मच्छिमारांच्या मुलांसाठी शैक्षणिक सहाय्य आणि नैसर्गिक आपत्ती किंवा प्रतिकूल हवामानाच्या परिस्थितीत आर्थिक मदत प्रदान करणे आहे ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानावर परिणाम होतो.

महाराष्ट्र मत्स्यपालन विकास योजना हा महाराष्ट्रातील मत्स्यव्यवसायाच्या शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी तयार केलेला एक व्यापक राज्य उपक्रम आहे, ज्यामध्ये मत्स्यपालन आणि अंतर्देशीय मासेमारीद्वारे मत्स्य उत्पादन वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) ही एकात्मिक ग्रामीण विकासाचा भाग म्हणून मत्स्यपालनासह कृषी उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारची योजना आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS) चा उपयोग मत्स्य व्यवसाय क्षेत्रातील समुदाय-आधारित पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी देखील केला गेला आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायासाठी शासनाच्या योजना:

भारत सरकार आणि महाराष्ट्र राज्य सरकारने मत्स्यपालनाला चालना देण्यासाठी, पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आणि मच्छिमारांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध योजना सुरू केल्या आहेत. या योजनांचा उद्देश मत्स्य उत्पादन वाढवणे, आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि दीर्घकालीन शाश्वतता सुनिश्चित करणे आहे. तथापि, गडचिरोलीसारख्या दुर्गम प्रदेशात त्यांची अंमलबजावणी अनोखे आव्हाने आहेत.

प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY) २०२० मध्ये मत्स्य उत्पादन वाढवण्यासाठी आणि शाश्वत मत्स्यपालनाला चालना देण्यासाठी सुरू करण्यात आली. कोल्ड स्टोरेज, आधुनिक फिश प्रोसेसिंग युनिट्स आणि विपणन सहाय्य यांसारख्या पायाभूत सुविधा विकसित करणे आणि मासेमारीची प्रगत साधने मिळविण्यासाठी मच्छिमारांना आर्थिक मदत करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. तथापि, बऱ्याच मच्छिमारांना रसद आव्हाने, खराब वाहतूक पायाभूत सुविधा आणि योजनेच्या फायद्यांबद्दल जागरूकतेचा अभाव यांचा सामना करावा लागतो.

मच्छीमार कल्याण निधी वैद्यकीय आणीबाणीसाठी आर्थिक सहाय्य, मच्छिमारांच्या मुलांसाठी शैक्षणिक सहाय्य आणि नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मदत पुरवतो. मात्र, चुकीच्या माहितीचा प्रसार आणि गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेमुळे अनेक मच्छीमारांना या योजनेची माहिती नाही.

नॅशनल फिशरीज डेव्हलपमेंट बोर्ड (NFDB) कार्यक्रम तांत्रिक प्रशिक्षण, मत्स्यशेतीसाठी आर्थिक मदत आणि मत्स्यपालन-संबंधित पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात मदत देऊन मत्स्यपालनाला मदत करतात. तथापि, जिल्ह्यात पुरेशी प्रशिक्षण केंद्रे नाहीत, ज्यामुळे निधी वाटप आणि प्रकल्प अंमलबजावणीमध्ये विलंब होतो.

महाराष्ट्र मत्स्यबीज उत्पादन योजना अंतर्देशीय मत्स्यव्यवसाय सुधारण्यासाठी उच्च दर्जाच्या मत्स्यबीजांचा स्थिर पुरवठा सुनिश्चित करते. तथापि, खराब वितरण नेटवर्क आणि मत्स्यबीज व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण नसल्यामुळे गडचिरोलीतील अनेक मच्छीमार दर्जेदार मत्स्यबीज मिळविण्यासाठी संघर्ष करतात.

मत्स्यपालन योजना अधिक प्रभावी करण्यासाठी, शिफारशींमध्ये जागरूकता आणि प्रशिक्षण वाढवणे, पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे, अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, आर्थिक प्रवेशाचा विस्तार करणे आणि शाश्वत मासेमारीला प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे. या आव्हानांना उत्तम पोहोच, सुधारित रसद आणि सरलीकृत प्रक्रियांद्वारे संबोधित केल्याने मच्छिमारांना या उपक्रमांचा पूर्ण फायदा होऊ शकतो, ज्यामुळे प्रदेशाच्या एकूण आर्थिक वाढीस हातभार लागतो.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय योजनांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने:

गडचिरोलीतील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यात मच्छिमारांमधील जागरूकता नसणे, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि आर्थिक सुलभता समस्या यांचा समावेश आहे. मच्छिमारांना उपलब्ध योजना, अर्ज प्रक्रिया आणि जास्तीत जास्त लाभ कसा मिळवावा याबद्दल जागरूकता अभियान आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम गावपातळीवर आयोजित केले जावेत.

गडचिरोली जिल्ह्याच्या मासेमारी समुदायांमध्ये पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेमध्ये खराब रस्ते संपर्क, कोल्ड स्टोरेज सुविधांचा अभाव आणि मर्यादित मत्स्य प्रक्रिया युनिट यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्र फिशरी डेव्हलपमेंट स्कीमचे उद्दिष्ट मत्स्यपालन पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे हे आहे परंतु गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये लॉजिस्टिक आव्हाने आणि अपुऱ्या गुंतवणुकीमुळे तिचे यश मर्यादित आहे. चांगले रस्ते विकसित करणे, कोल्ड स्टोरेज सुविधा उभारणे आणि मत्स्य प्रक्रिया संयंत्रे स्थापन करणे या योजनांची प्रभावीता लक्षणीयरीत्या वाढवू शकते.

नोकरशाहीचा विलंब आणि प्रशासकीय समस्यांमुळे गडचिरोलीतील मत्स्यव्यवसाय योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीत अडथळा येतो. अनेक मच्छिमारांना आर्थिक सहाय्य, अनुदान किंवा प्रकल्प मंजुरीसाठी अर्ज करताना नोकरशाहीच्या अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे अर्ज मंजूरी आणि निधी वितरणास विलंब होतो. वेगवेगळ्या सरकारी विभागांमधील कमकुवत समन्वयामुळे अकार्यक्षमता निर्माण होते, ज्यामुळे सेवा वितरणात तफावत निर्माण होते आणि वेळेवर मदत होण्यास प्रतिबंध होतो. या समस्येवर मात करण्यासाठी, सरलीकृत अर्ज प्रक्रिया, पारदर्शक निधी वाटप आणि चांगले आंतरविभागीय समन्वय लागू केले जावे.

गडचिरोलीतील अनेक मच्छिमारांसमोर आर्थिक सुलभता हे आणखी एक आव्हान आहे. त्यांच्याकडे अनेकदा बँक खाती, संपार्श्विक किंवा योग्य दस्तऐवज नसतात, ज्यामुळे बँका किंवा वित्तीय संस्थांकडून कर्ज सुरक्षित करणे कठीण होते. आर्थिक सुलभता सुधारण्यासाठी उपायांमध्ये सूक्ष्म वित्त उपक्रमांना बळकट करणे, मच्छिमार सहकारी संस्थांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांना बँकिंग प्रक्रिया, डिजिटल पेमेंट आणि सरकारी कर्ज योजना याविषयी शिक्षित करणे समाविष्ट आहे.

गडचिरोलीतील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रामध्ये सुधारणा करण्याचे सरकारी योजनांचे उद्दिष्ट असताना, त्यांच्या यशात जागरूकतेचा अभाव, खराब पायाभूत सुविधा, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता आणि आर्थिक अडथळे यामुळे अडथळे येत आहेत. लक्षित हस्तक्षेप, उत्तम प्रशासन आणि सामुदायिक सहभागाद्वारे या समस्यांचे निराकरण केल्याने मत्स्यपालन योजनांची अंमलबजावणी वाढू शकते आणि जिल्ह्यातील मच्छिमारांचे जीवनमान सुधारू शकते.

सरकारी योजनांचा परिणाम:

विविध सरकारी उपक्रमांद्वारे गडचिरोलीतील मासेमारी समुदायांनी त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत लक्षणीय सुधारणा केल्या आहेत. प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY) ने यांत्रिकी नौका, सुधारित मासेमारी जाळी आणि शीतगृह सुविधा प्रदान करून मासेमारीच्या पद्धतींचे आधुनिकीकरण केले आहे. मच्छिमारांनी वाढीव उत्पादकता आणि उत्तम पकडी जतन केल्याचा अहवाल दिला आहे, ज्यामुळे वाढीव बाजार मूल्य आणि उच्च उत्पन्न मिळते. निळी क्रांती योजनेने पायाभूत सुविधांच्या विकासात योगदान दिले आहे, जसे की फिश लँडिंग सेंटर्स आणि स्टोरेज युनिट्स, कापणीनंतरचे नुकसान कमी केले आहे. मत्स्यपालन प्रशिक्षण आणि मत्स्यपालन आणि एक्वाकल्चर इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट फंड (FIDF) सारख्या योजनांद्वारे कर्ज मिळवण्याने स्थानिक मच्छिमारांना त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये वैविध्य आणण्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे, ज्यात मत्स्यपालन, पर्यायी उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण केले आहेत. विमा योजना आणि दुबळ्या मासेमारीच्या हंगामात आर्थिक सहाय्य यासारख्या कल्याणकारी उपायांनी कुटुंबांना आर्थिक अडचणी कमी करण्यास मदत केली आहे. तथापि, नोकरशाहीचा विलंब, लाभार्थ्यांमध्ये अपुरी जागरूकता आणि जटिल पात्रता निकषांमुळे आर्थिक सहाय्य मिळण्यात येणाऱ्या अडचणींमुळे या योजनांची एकूण पोहोच मर्यादित राहते. या योजनांचा जास्तीत जास्त फायदा मिळवण्यासाठी, अधिक पारदर्शकता, सरलीकृत अर्ज प्रक्रिया आणि वर्धित जागरूकता कार्यक्रम आवश्यक आहेत.

सहकारी संस्थांचे बळकटीकरण आणि मच्छीमारांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यामुळे या सरकारी हस्तक्षेपांची परिणामकारकता आणखी सुधारू शकते.

संख्यात्मक माहिती:

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला सुधारण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या विविध योजनांचा उद्देश आर्थिक सहाय्य, जागरूकता कार्यक्रम, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि इतर फायदे प्रदान करणे आहे. या योजनांमध्ये प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY), मत्स्यपालन आणि मत्स्यपालन पायाभूत सुविधा विकास निधी (FIDF), प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY), नॅशनल फिशरीज डेव्हलपमेंट बोर्ड (NFDB), मच्छिमार कल्याण निधी आणि इतर योजना समाविष्ट आहेत. या उपक्रमांनी मच्छिमारांच्या जीवनमानात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केली आहे, विशेषतः दुर्गम भागांमध्ये, पायाभूत सुविधा, वित्तीय प्रवेश, आणि जागरूकतेचे आव्हाने सोडविणे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY) या योजनेने १५० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे. ८५% जागरूकता असलेल्या या योजनेसाठी समुदायामध्ये चांगली पोहोच आहे, आणि ते मच्छिमारांना प्रगतीसाठी आधुनिक मासेमारी पद्धती स्वीकारण्यास प्रोत्साहित करते. या योजनेने पायाभूत सुविधा जसे की कोल्ड स्टोरेज, मासेमारी उपकरणे, आणि इतर सुविधांचे प्रस्थापना करण्यास मदत केली आहे. प्रत्येक लाभार्थ्याला ₹२,५०,००० वितरित करण्यात आले असून, त्याचा उपयोग मासेमारी उपकरणे, मासेमारी बोट, आणि स्टोरेज सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी करण्यात आला आहे. या योजनेने मच्छिमारांच्या उत्पन्नात आणि बाजारात प्रवेशात सुधारणा केली आहे, ज्यामुळे सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली आहे. तथापि, या योजनेला काही आव्हाने आहेत, जसे की वाहतूक, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि दुर्गम भागांमध्ये जागरूकतेची कमतरता, ज्यामुळे त्याची कार्यक्षमता कमी होऊ शकते.

मत्स्यपालन आणि मत्स्यपालन पायाभूत सुविधा विकास निधी (FIDF) या योजनेत १२० लाभार्थ्यांना मदत मिळाली आहे. या योजनेचे लक्ष मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांवर आहे. ७५% जागरूकता असलेल्या या योजनेने मच्छिमारांसाठी फायदेशीर पायाभूत सुविधा तयार केल्या आहेत जसे की मत्स्य तलाव, कोल्ड स्टोरेज आणि आधुनिक प्रक्रिया युनिट्स. या योजनेत प्रत्येक लाभार्थ्याला ₹३,००,००० वितरित करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे पायाभूत सुविधांचे सुदृढीकरण झाले आहे. याचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम ७/१० असा आहे. तथापि, याला अजूनही काही आव्हाने आहेत, विशेषतः गडचिरोलीतील दुर्गम भागांमध्ये तांत्रिक आणि दळण-वळण अडचणी.

प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) या योजनेने २०० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे, आणि ही योजना वित्तीय समावेशनावर लक्ष केंद्रित करते. या योजनेच्या ९०% जागरूकतेमुळे, मच्छिमारांना वित्तीय सेवांपर्यंत प्रवेश मिळविण्यात मदत झाली आहे. प्रत्येक लाभार्थ्याला ₹५०,००० दिले जात आहे, ज्यामुळे बँकिंग सेवांपर्यंत प्रवेश मिळविण्यास मदत होते. तथापि, या योजनेचा पायाभूत सुविधा विकासावर कमी परिणाम आहे, आणि त्याचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम ६/१० आहे.

नॅशनल फिशरीज डेव्हलपमेंट बोर्ड (NFDB) या योजनेने १०० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे. जागरूकता ७०% असून, या योजनेचा उद्देश मच्छिमारांना तांत्रिक प्रशिक्षण आणि मासेमारी संबंधित पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आहे. प्रत्येक लाभार्थ्याला ₹१,००,००० वितरित करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे छोट्या प्रमाणात मत्स्यपालन प्रकल्प सुरू करणे शक्य झाले आहे. याचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम ७/१० आहे, आणि या योजनेला अंमलबजावणीमध्ये काही आव्हाने आहेत.

मच्छिमार कल्याण निधी (Mackerel Welfare Fund) या योजनेने ५० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे. ही योजना आपत्ती किंवा इतर आपातकालीन परिस्थितींमध्ये आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. या योजनेला ६०% जागरूकता आहे आणि याचे पायाभूत सुविधा विकास ४/१० आहे. ₹३०,००० दिले जातात, परंतु याचा दीर्घकालीन सामाजिक-आर्थिक परिणाम कमी आहे.

महाराष्ट्र मत्स्यपालन विकास योजना (Maharashtra Fishery Development Scheme) या योजनेने ८० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे. याची जागरूकता ८०% असून, पायाभूत सुविधांचे विकास उत्कृष्ट आहे (९/१०), ज्यामुळे मच्छिमारांची उत्पादन क्षमता वाढली आहे. प्रत्येक लाभार्थ्याला ₹२,००,००० दिले जातात, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पायाभूत सुविधा सुधारणे शक्य झाले आहे. सामाजिक-आर्थिक परिणाम ९/१० आहे, आणि याला कमी आव्हाने (५/१०) आहेत.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) या योजनेने ९० लाभार्थ्यांना मदत केली आहे, आणि याची जागरूकता ६५% आहे. या योजनेचा प्राथमिक उद्देश कृषी उत्पादकता वाढवणे आहे, परंतु याचा मत्स्यव्यवसायावर अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. ₹१,५०,००० दिले जातात, आणि याचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम ६/१० आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रातील या सरकारी योजनांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे, परंतु अजूनही काही आव्हाने उभ्या आहेत. जागरूकता कमी असणे, पायाभूत सुविधांची कमतरता, प्रशासनातील अडचणी, आणि वित्तीय प्रवेश या मुख्य समस्यांमध्ये समाविष्ट आहेत. योजनेच्या प्रभावीतेला सुधारण्यासाठी या अडचणींचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

सूचना/ शिफारसी:

- १) विशेषतः दुर्गम भागात, अधिक चांगला पोहोच सुनिश्चित करण्यासाठी जागरूकता मोहिमांमध्ये सुधारणा करावी.
- २) कापणीनंतरचे नुकसान कमी करण्यासाठी आणि बाजारपेठेतील प्रवेश सुधारण्यासाठी कोल्ड स्टोरेज, रस्ते आणि प्रक्रिया युनिटवर लक्ष केंद्रित करून पायाभूत सुविधांचा विकास वाढवावा.
- ३) निधी वितरणाचा वेग सुधारण्यासाठी आणि योजनेच्या अंमलबजावणीतील विलंब कमी करण्यासाठी नोकरशाही प्रक्रिया सुलभ करावी.
- ४) मच्छिमारांसाठी कर्ज आणि सूक्ष्म-वित्तपुरवठा सुधारित प्रवेशाद्वारे आर्थिक समावेशन मजबूत करावे.

निष्कर्ष:

गडचिरोली जिल्ह्यात केंद्र आणि राज्य सरकारद्वारे राबविण्यात आलेल्या मत्स्यव्यवसाय योजनांच्या अभ्यासातून प्रगती दिसून येते परंतु स्थानिक मासेमारी समुदायांचे जीवनमान सुधारण्यातही आव्हाने आहेत. प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना, निळी क्रांती योजना, आणि मत्स्यव्यवसाय आणि मत्स्यपालन पायाभूत सुविधा विकास निधी यासारख्या उपक्रमांनी मासेमारीच्या पद्धतींचे आधुनिकीकरण केले आहे, उत्पादकता सुधारली आहे आणि मच्छिमारांना आर्थिक व सामाजिक सुरक्षा प्रदान केली आहे. राज्यस्तरीय योजनांनी सबसिडी, विमा आणि कल्याणकारी फायदे देखील दिले आहेत. तथापि, मर्यादित जागरूकता, नोकरशाहीतील अडथळे, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि बाजारातील आव्हाने यासारख्या घटकांमुळे एकूण परिणाम मर्यादित आहे. जटिल पात्रता निकष, निधी वितरणात होणारा विलंब व संघटित सहकार्याचा अभाव यामुळे पारंपारिक मच्छिमारांना या लाभांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय चिंता, जसे की चढ-उतार होणारे मत्स्य साठे आणि जल संसाधन व्यवस्थापन, या क्षेत्राच्या टिकावासाठी धोके निर्माण करतात. या योजनांची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी, अधिक समावेशक दृष्टीकोन आवश्यक आहे, ज्यामध्ये क्षमता-बांधणी, चांगल्या अंमलबजावणीची रणनीती आणि मजबूत समुदाय प्रतिबद्धता यावर जोर देण्यात आला आहे.

संदर्भ:

1. Agostinho, A. A., Gomes, L. C., & Pelice, F. M. (2009). *Ecologia e manejo de recursos esquelosem reservoires do Brasil (Ecology and Management of Fishery Resources in Reservoirs of Brazil)*. Edum Publishers Margina Brazil.
2. Anon. (2017). *Action Plan for Development of Fisheries and Aquaculture in Vidarbha*. College of Fishery Science, Nagpur (Maharashtra Animal and Fishery Sciences University, Nagpur). <https://www.mafsu.in/downloads/FisheriesAquacultureinVidarbha.pdf>
3. Anon. (2021). *Fish Production Reports*. Department of Fisheries, Government of Maharashtra. <https://fisheries.maharashtra.gov.in/en/fishproduction-reports>
4. Anon. (2022). *Handbook of Fisheries Statistics 2020*. Department of Fisheries, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, Govt of India, New Delhi.
5. Chakrabarty, K. S. (1968). Some problems of fish culture in West Bengal - A case study. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 28(4).
6. Chakrabarty, S. K. (1993). Factors relating to underdevelopment of pisciculture in Birbhum district. *Occasional paper*.
7. Chislam, M. (1962). Field demonstration of composite fish culture in West Bengal fish farmers development agency officials training in composite fish culture and fish seed production. CIFRI, Barrackpore.
8. Das, S. K. (2012). Nursery and rearing pond management. In *Training compendium of International training programme for Cambodian Trainees on Freshwater fish seed production and nursery rearing in West Bengal, India* (pp. 69-73).
9. Debnath, C., Sahoo, L., Debnath, B., Das, S. K., & Ngachan, S. V. (2018). Economics of fish farming in Tripura. *Indian Journal of Hill Farming, Special Issue*, 87-91.
10. Department of Animal Husbandry and Dairying, Ministry of Agriculture, Govt. of India. (2016-17). *Annual report*.
11. GOM GR. (2017). *Fisheries 2016/Case number 171/ADF/13 dated 30th June*.
12. Hossain, M. A., Ahmed, M., Kamal, M., & Islam, M. N. (1997). Mixed culture of fishes in seasonal ponds through fertilization and feeding. *Bangladesh Journal of Fisheries Research*, 1(2), 9-18.
13. Jayasankar, P. (2018). Present status of freshwater aquaculture in India – A review. *Indian Journal of Fisheries*, 65(4), 157-165.
14. Jena, J. K., De, H. K., Dey, S., Rath, S. C., Muduli, H. K., Mohanty, A. N., Pani, K. C., Pattnaik, P., & Jana, R. K. (2005). Aquaculture in seasonal ponds in Kalahandi district of Orissa, India towards ensuring nutritional security. *Journal of Aquaculture*, 13, 57-64.

15. Kunguma, K. M., Vignesh, K., Revathi, K., & Senthil, K. V. (2019). *An economic analysis of Indian Major Carp production in Cauvery delta zone, Tamil Nadu*. INFOKARA Research, 8(12), 1335-1342.
16. Mohapatra, B. C., Barik, N. K., Majhi, D., Mahanta, S. K., & Sahu, H. (2014). *Demonstration of carp seed production and rearing in remote area: A case of a farmer of Badabishola, Mayurbhanj district, Odisha*. Journal of Aquaculture, 22, 29-37.
17. Mohapatra, B. C., Moharana, N. K., Sahu, A. D., Mahapatra, M., Jana, S. K., Priyadarshini, S., & Bhoi, S. P. (2018). *Indian major carp seed rearing practices in ponds of tribal farmers of Ganjam district, Odisha, India*. International Journal of Fisheries and Aquatic Studies, 6(2), 269-299.
18. Paliwal, G., Bhandarkar, S., & Bangadkar, M. (2020). *Freshwater Fisheries of Vidarbha: Issues and Concerns*.
19. Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana operational guidelines.
20. Sahoo, P. R., Ananth, P. N., Nandi, S., Sundaray, J. K., Barik, N. K., & Jayasankar, P. (2017). *Early breeding and seed production of Indian Major Carps: Attributes of the innovation from an adaptive trial*. Current Agriculture Research Journal, 5(1), 1-8.
21. Sahoo, P. R., Pati, B. K., Ananth, P. N., Dash, A. K., & Jayasankar, P. (2015). *A study on potentials of utilizing seasonal fallow ponds for carp fingerling production in Khordha district, Odisha*. Ecology, Environment and Conservation Journal, 767.
22. Sarkar, S., Basak, S. C., Hasan, J., Hossain, M. S., Rahman, M. M., & Islam, M. A. (2017). *Production in small scale aquaculture farm: A success story from Bangladesh*. Journal of Aquaculture Research and Development, 8(10), 1-7.
23. Shivakumar, M., Bala, S., Rajanna, C., & Naveenkumar, B. T. (2014). *Economics of seed rearing and farming of carps*. International Journal of Fisheries and Aquatic Studies, 2(1), 42-45.
24. Shukla, K. S., Tripathi, C. M., & Pathak, S. (2019). *Economic performance of fish culture in seasonal pond – on-farm trial*. International Journal of Scientific Development and Research, 4(5), 534-537.
25. Telvekar, P. A., Relekar, S. S., Gore, S., Rathod, R., Belsare, S., Meshre, S., Katare, M., Uskelwar, L., & Kalyan, P. (2022). *Livelihood opportunities for tribal farmers through fish culture practices in seasonal ponds in Gadchiroli district of Maharashtra*. 49, 1-07.
26. Vass, K. K., Shrivastava, N. P., Katiha, P. K., & Das, A. K. (2009). *Enhancing fishery productivity in small reservoirs in India: A technical manual*. WorldFish Center Technical Manual No. 1949. The WorldFish Center, Penang, Malaysia.